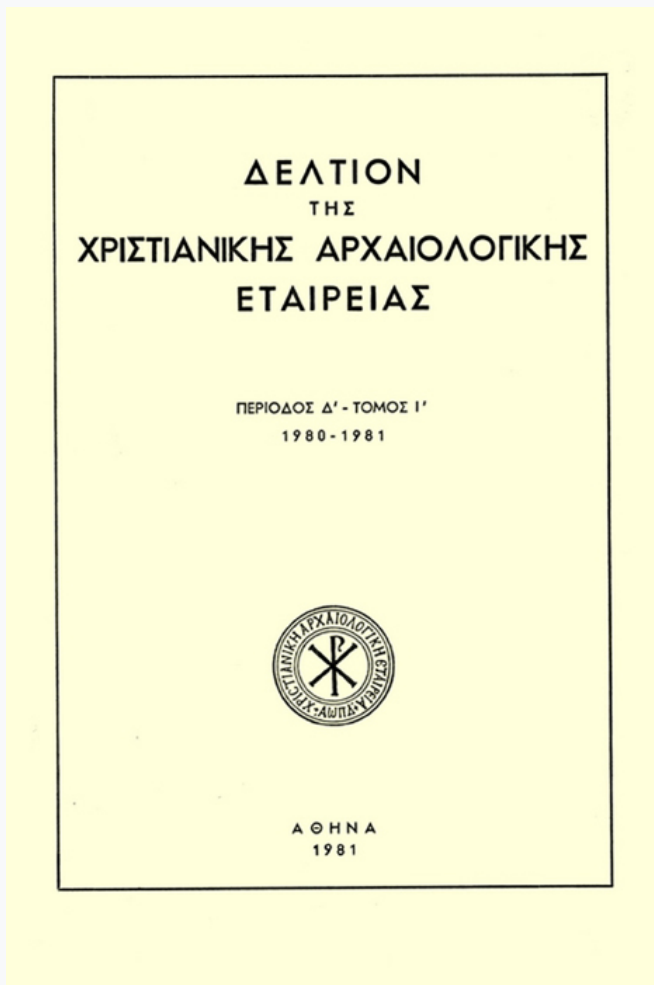

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 10 (1981)

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ανδρέα Γρηγ. Ξυγγόπουλου (1891-1979)

Παραστάσεις του Πατριάρχη Νικολάου Γ' του Γραμματικού σε μικρογραφίες χειρογράφων (πίν. 27-30)

Άννα ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

doi: [10.12681/dchae.904](https://doi.org/10.12681/dchae.904)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. (1981). Παραστάσεις του Πατριάρχη Νικολάου Γ' του Γραμματικού σε μικρογραφίες χειρογράφων (πίν. 27-30). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 10, 147-160.
<https://doi.org/10.12681/dchae.904>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παραστάσεις του Πατριάρχη Νικολάου Γ' του
Γραμματικού σε μικρογραφίες χειρογράφων (πίν. 27-
30)

Άννα ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Ανδρέα Γρηγ. Ευγγόπουλου (1891-1979) • Σελ. 147-160

ΑΘΗΝΑ 1981

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ' ΤΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ
ΣΕ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΕΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

(ΠΙΝ. 27 - 30)

«Ἀπρεπὲς γὰρ ἔστι τοῖς Διδασκάλοις νὰ θέλωσι νὰ διδάσκωσι τοὺς μαθητάς των ἔσωθεν, ἐκ μόνων τῶν ἀντιγράφων καὶ τῶν βιβλίων, ἐπειδὴ πρέπει νὰ ἤξεύρωσι νὰ ὀμιλῶσιν αὐτοῖς καὶ νὰ τοὺς διδάσκωσι καὶ ἐκ στόματος, καθὼς εἶναι ἀπρεπὲς καὶ ἄτιμον τοῖς ζωγράφοις νὰ θέλωσι νὰ σημειῶνται καὶ νὰ ζωγραφῶσι τὴν εἰκόνα ἐκ μόνων τῶν παλαιῶν πινάκων, ἐπειδὴ πρέπει καὶ οὗτοι νὰ ἤξεύρωσι νὰ τὴν ἀρχίζωσιν ἐκ τοῦ νοός των καὶ νὰ τὴν τελειῶσι, βλέποντες ἄλλην εἰκόνα διὰ τῆς ἐπιτηδειότητος καὶ ἀγχινοίας των». Ἡ φράσις αὕτη βρίσκεται σὲ παλιὰ μετάφρασις¹ τοῦ «Λόγου πρὸς τὸν ποιμένα» ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη τῆς Κλίμακος. Φαίνεται ὅτι τὴν ἄποψη αὕτη γιὰ τὴ ζωγραφικὴ, ποὺ σπάνια ἐκφράστηκε ἀπὸ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ἀκολούθησε ὁ ἐξαιρετὸς ζωγράφος τοῦ κώδικα Gr. 394 τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης².

Ὁ ζωγράφος αὐτὸς δημιούργησε μιὰν ἐμπνευσμένη εἰκονογράφηση γιὰ τὸ περίφημο ἀσκητικὸ καὶ διδακτικὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου τῆς Κλίμακος, ὅπου περιγράφεται ὁ ἀγὼνας τοῦ μοναχοῦ γιὰ νὰ ὑπερπηδήσῃ τὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες καὶ ἀνεβαίνοντας μία πρὸς μία τὶς τριάντα βαθμίδες τῆς ἀλληγορικῆς Κλίμακος τῶν ἀρετῶν νὰ φτάσῃ στὴν τελείωσι: πίστις, ἐλπίδα, ἀγάπη. Στηρίχτηκε ὁ ζωγράφος στὴ δική του «ἐπιτηδειότητα καὶ ἀγχινοία» καὶ ἱστόρησε γιὰ μοναδικὴ ἴσως φορὰ τὴ δύσκολη αὕτη ἀνάβασις. Γιὰ κάθε βαθμίδα δημιουργεῖ πολυπρόσωπη σκηνή, ποὺ τοποθετεῖ μέσα στὸ κείμενο ἢ συνηθέστερα στὴν ἀρχὴ κάθε κεφαλαίου. Ἀναφέρω ἐδῶ μόνον τὶς σκηνές ὅπου εἰκονίζεται ἕνας ὀρισμένος μοναχὸς ποὺ ἐνδιαφέρει τὴ μελέτη αὕτη. Στὴ μικρογραφία τοῦ φ. 7³ (Πίν. 27α) φεύγει ἀπὸ τὸν κόσμον ὁ μοναχὸς ἔχοντας τὸ δισάκι στὸν ὄμο. Πίσω ὁ «Βίος», νέος γυμνός, προσπαθεῖ νὰ κρατήσῃ τὸν μοναχό. Ἄλλ' αὐτὸς ἀκολουθεῖ μιὰ νέα γυναίκα, προσωποποίηση

1. Ἡ Νέα Κλίμαξ μεταφρασθεῖσα, Ἐνετίησιν, 1774, σ. 393.

2. J. R. Martin, *The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus*, Princeton, 1954 (*Studies in Manuscript Illumination*, 5), σσ. 47 - 86, 175 - 181 καὶ ἄλλοῦ, Εἰκ. 67 - 132. Ἐδῶ καὶ βιβλιογραφία.

3. Αὐτόθι, εἰκ. 70.

τῆς Ἀπροσπάθειας. Στὸ φ. 12⁴, ἀριστερά, «ἡ Γυνὴ τοῦ μοναχοῦ» κάθεται μπροστὰ σὲ οἶκμα μετὰ τὰ χέρια σὲ στάση ἰκεσίας καὶ δύο παιδιὰ «οἱ παῖδες τοῦ μοναχοῦ» παρακαλοῦν ἐπίσης. Ὁ «Βίος» ὄρθιος ἐπάνω στὶς ρόδες τοῦ ἀπευθύνεται στὸν μοναχό: «Ἀπελθε, μοναχέ, εἰς καταλύουσαν ἀπροσπάθειαν». Στὸ φ. 14⁵ ὁ μοναχὸς βρίσκεται στὴ δευτέρη βαθμίδα. Στὸ κέντρο οἱ «Γονεῖς τοῦ μοναχοῦ» στέκονται στὶς θύρες οἰκήματος ἐνῶ ὁ ἴδιος ἀκολουθεῖ τὴν Ξενητεία, προσωποποιημένη σὲ νέα γυναίκα ποὺ κρατᾷ στὸ χέρι, μετὰ ἀλληγορικὴ βέβαια σημασία, ἓνα νεαρὸ δένδρο μετὰ τὴ ρίζα τοῦ γιὰ νὰ τὸ φυτέψῃ (Πίν. 27β). Στὸ φ. 17⁶, δεξιά, «δαίμονες μετεσχηματισμένοι» σὲ μάρτυρες, ἀγγέλους ἢ καὶ τοὺς γονεῖς τοῦ μοναχοῦ, προσπαθοῦν νὰ τὸν λυγίσουν καὶ τὸν ρίχνουν κάτω. Ἄλλ' ὁ μοναχὸς, ἀριστερά, ἀκολουθεῖ ἀποφασιστικὰ τὴν Ξενητεία μετὰ τὸ δένδρο. Ἐδῶ ὀρίζεται ἡ μονὴ ὅπου κατευθύνεται: «Ὁ μοναχὸς ἀπερχόμενος εἰς τὸ κοινόβιον τοῦ Λουφαδίου» μᾶς πληροφορεῖ ἐπιγραφὴ στὴν ὄα (Πίν. 28α). Ἀκολουθοῦν πολλὰ σκηνὲς μετὰ ἀναβάσεις μοναχῶν καὶ ἄλλα θέματα. Στὸ φ. 78⁷ εἰκονογραφεῖται ἡ δέκατη τέταρτη βαθμίδα (Πίν. 28β). Ὁ μοναχὸς, πάνω στὴν κλίμακα, προσεύχεται. Τὸν ὑποβαστάζουν ἡ Ἀπάθεια καὶ ἡ Σωφροσύνη. Δεξιά ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος ἐνθρονος, κάτω ἀπὸ κουβούκλιο, ἀπευθύνεται σὲ δύο μοναχοὺς ἀριστερὰ καὶ δείχνει ἄλλον μοναχό, δεξιά, ποὺ στέκεται μπροστὰ σὲ θύρα οἰκήματος. Στὴν ὄα, πίσω ἀπὸ τὸν μοναχό, ἡ ἐπιγραφὴ: «Ὁ μοναχὸς Νικόλαος ὁ ἐν τῷ Λουφαδίῳ». Πάνω ἀπὸ τὴ σκηνὴ καὶ στὴν ὄα πάλι γράφονται τὰ ἐξῆς: «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης λέγει: Οὗτος ἐστὶν ὁ μοναχὸς Νικόλαος, σῶφρων, ὁ τελείαν ἀναισθησίαν ἐπὶ διαφορᾷ σωμάτων διὰ παντὸς κτησάμενος». Στὸ φ. 155⁸ εἰκονίζεται ὁ μοναχὸς στὴν κορυφὴ τῆς κλίμακος. Δεξιά ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος καὶ στὴν ὄα κάτω ἀπὸ αὐτὸν σὰν λόγια τοῦ Ἰωάννου: «Ὅστις σῶμα ἐνίκησε οὗτος τὴν φύσιν ἐνίκησεν, ὁ δὲ τὴν φύσιν νικήσας πάντων ὑπὲρ φύσιν ἐγένετο . . .» καὶ εἰς τὸ τέλος «+ ἀγωνίζου κύρ Νικ(ων) ἵνα φθάσῃς τὸ μέτρον τούτου». Ἀκόμη στὸν κολοφῶνα τοῦ γραφέα, φ. 213⁹, λέγεται: «Εὐχου κύρ Νικ(ων) καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ Κωνσταντίνου καὶ ἁμαρτωλοῦ»⁹.

Ὁ μοναχὸς Νικόλαος ποὺ εἰκονίζεται στὶς πιὸ πάνω σκηνὲς δὲν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι ὁ γνωστὸς «Νικόλαος ὁ ἐν τῷ Λοφαδίῳ», ποὺ ἀνέβηκε ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς ἀρετῆς καὶ τελικὰ ὡς «Θεοπρόβλητος» κατέλαβε τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδὴ ὁ Νικόλαος Γ' ὁ Γραμματικός. Πολὺ πιθανὸν ὁ κώδικας αὐτὸς νὰ ἐγράφη στὴ μονὴ Λοφαδίου γιὰ νὰ

4. Αὐτόθι, εἰκ. 72.

5. Αὐτόθι, εἰκ. 74.

6. Αὐτόθι, εἰκ. 75.

7. Αὐτόθι, εἰκ. 107.

8. Αὐτόθι, εἰκ. 132.

9. R. Devresse, *Codices Vaticani Graeci II*, Rome, 1937, σ. 94.

τιμήση τῆ μεγάλη αὐτῆ προσωπικότητα τοῦ μοναχισμοῦ, τὸν κύριο θεωρητικό τοῦ ἀσκητισμοῦ καὶ ἀνορθωτῆ τοῦ μοναχικοῦ βίου, ποῦ διετήρησε τὸν πατριαρχικὸ θρόνο εἴκοσι ἐπτὰ χρόνια (1084 - 1111)¹⁰.

Ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ¹¹ δίνει τὴν ἀκριβῆ χρονολογία τῆς ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχου: «Ἐφθασεν (ὁ Νικόλαος) εἰς τὸν πατριαρχικὸν ἀναβεβηκέναι θρόνον ἐπινεμήσεως περιπευούσης ἐβδόμης ἔτους ρφζβ, δηλαδὴ τὸν Αὐγουστον τοῦ 1084. Ὁ Σκουταριώτης¹² ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὸν θάνατό του ὁ Πατριάρχης Νικόλαος ἐτάφη «ἐν τῇ παρ' αὐτοῦ κτισθείσῃ μονῇ τοῦ Προδρόμου πλησίον τῆς πόρτης τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ». Ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος¹³, ὀρίζει ὅτι ὁ Νικόλαος ὁ Γραμματικὸς ὁ ἐν τῷ Λοφαδίῳ ὁ Θεοπρόβλητος κατέλαβε τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἔτη κζ', μῆνας γ' ἡμέρας ι'. Στὸν ἔμμετρο κατάλογο Πατριαρχῶν τοῦ Ἐφραιμ¹⁴ λέγεται ὅτι ὁ Νικόλαος ἀνέβη στὸν θρόνο ὡς: «Ὅσιος ἀνὴρ, εὐλαβῆς, πρᾶος φύσει, Θεοῦ προβληθεὶς Νικόλαος ἀξίως, μοναχὸς ἐλλόγιμος, ἄξιος θρόνου».

Ὁ Νικόλαος εἶναι ὁ μόνος Πατριάρχης ποῦ ἐκλέγεται μὲ θεία ἐπέμβαση. Φύλαξε τὴν ἐπωνυμία θεοπρόβλητος, Θεοῦ προβληθεὶς, ἀλλὰ καὶ κύρ Νικόλαος μοναχὸς ὁ ἐν τῷ Λοφαδίῳ, ποῦ ἦταν μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, γιατί μὲ τὴ μονὴ αὐτῆ φαίνεται ὅτι διετήρησε σχέση σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ καὶ ἐκεῖ ἐτάφη.

Τὶς περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Νικολάου δίνει τὸ ἐγκώμιο τοῦ ρήτορα Μουζάλωνα στὸ χφ. τῆς Μαδρίτης Escorial VII 10, φφ. 285 καὶ ἐξῆς¹⁵. Ἐδῶ ἐξιστορεῖται ὁ βίος τοῦ Νικολάου. Τονίζεται ἡ «ἐξ οὐρανοῦ» προκαθορισμένη ἐκλογὴ τοῦ Πατριάρχου. Ἡ μητέρα του εἶδε προφητικὸ ὄνειρο ὅταν ἐκεῖνος δὲν εἶχε ἀκόμη γεννηθῆ (φ. 286^v). Λαμπρὸς ἐκπρόσωπος τοῦ βασιλέως τῆς πρόσφερε νὰ διαλέξῃ ἀνάμεσα σὲ ἓνα χρυσὸ στεφάνι καὶ τὴ βακτηρία, δηλαδὴ τὴν κοσμικὴ ἢ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία. Καὶ ἡ μητέρα «τὴν βακτηρίαν ὡς σύμβολον ἡρετίσατο». Ὁ πατέρας τοῦ Νικολάου συμφώνησε μὲ τὴ σύζυγό του (φ. 287): «Ράβδον γάρ, ἔφη, δυνάμεως ἐξαποστελεῖ τῷ τέκνῳ ἡμῶν ὁ Θεός, ράβδον τοὺς μὲν ἡρέμα μαστίζουσαν, τοὺς δὲ γενναίως ὑποστηρίζουσαν. Καὶ ἡ αὐτῆ καὶ ράβδος καὶ βακτηρία αὐτοῦ παρακαλέσει πολλούς. . . Τὸ δὲ καὶ ἀρχιερέα ἐπιφανῆναί σοι καὶ αὐτὸν

10. Ἄς σημειωθῆ ὅτι ἀρχιεπίσκοπος Ἀντώνιος στὴν ἀνώτερη βαθμίδα τῆς Κλίμακος εἰκονίζεται σὲ ὠραία εἰκόνα τοῦ Σινᾶ τῆς ἴδιας ἐποχῆς, K. W e i t z m a n n, Frühe Ikonen, σ. XIII, XXX καὶ πίν. στή σ. 19.

11. Ἀλεξιάς, ἔκδ. Leib, τ. II, σ. 192.

12. Σύνοψη Χρονικῆ, ἔκδ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 7, σ. 182 - 183.

13. P. G. τ. 147, σ. 462.

14. Σ. 407, στ. 10119 - 10121, ἔκδ. Βόννης XLIII.

15. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν πατέρα J. Darrouzès ποῦ εἶχε τὴ μεγάλη καλωσύνη νὰ μοῦ στείλῃ ἀντίγραφο τῆς μεταγραφῆς τοῦ κειμένου αὐτοῦ, ποῦ χρησιμοποίησά ἐδῶ.

συγγενή τὴν τῆς ληφθείσης ράβδου παρίστησι πρὸς ἀρχιερωσύνης συγγένειαν». Ἀργότερα ὁ Νικόλαος ἐσπούδασε στὴν Κωνσταντινούπολη στὴν τοῦ «πρωτεύοντος τῶν Χριστοῦ μαθητῶν σχολή»¹⁶. Διέπρεψε ἐκεῖ στὰ μαθήματα καὶ στὸ ἦθος καὶ ἔγινε ἀριστος «ἐπιστημονάρχης ἐπιστήμων». Ἐκεῖ εἶχε συνδεθῆ πολὺ μὲ τὸν ἐγκωμιστὴ του. Ὑστερα ἀπὸ πολλὰ μετακινήσεις καὶ δράση στὴν Ἀντιόχεια τῆς Πισιδίας, τὸ 1068, ἐξ αἰτίας τῶν Τούρκων ξαναγυρίζει στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὸν παλιὸ του κύκλο¹⁷. Κατοικεῖ σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς ἄλλους, σὲ ἕνα μικρὸ λόφο, τὸ Λοφάδιο, «λόφον δὲ γενόμενον ὑψηλότατον διὰ τὴν ὑπέρθεσιν τοῦ οἰκητορος» συνεχίζει ὁ ἐγκωμιστὴς (φ. 291). Ἡ φήμη του διεδόθη παντοῦ καὶ ὄλοι ἔτρεχαν κοντά του: «ἡ φήμη διέδραμε καὶ προσδραμεῖν αὐτῷ καὶ βασιλεῖς παρεσκεύασεν» (φ. 290). Τότε «ἡ προκαθημένη τῶν πόλεων» δὲν εἶχε προκαθήμενον. «Τὸ ἡμῶν ἀλέξιμα καὶ κραταίωμα. . . ὃν ὁ Θεὸς πρὸς ἑαυτὸν ἀπεικόνισε βασιλεύοντα ἐπὶ γῆς, βασιλευόμενον ἄνωθεν», δηλαδή ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός, πῆρε ὡς πρότυπο «τάς ράβδους. . . τὰς ἐπὶ τοῦ μαρτυρίου σκηνῆς δι' ἧς προκρίνεται Ἁαρῶν, εἰ καὶ κατὰ τὴν ὕλην παρήλλακται πρὸς τὸ πρωτότυπον ἢ εἰκῶν» καὶ τοποθέτησε δέλτους μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ὑποψηφίων στὴν Ἱερὰ Τράπεζα. Ὑστερα ἀπὸ τελετουργία ἔγινε παράκληση, ὅπου ἰκέτευε ὁ Ἀλέξιος «μετὰ παντὸς τοῦ πληρώματος», καὶ ὁ ἴδιος «ὁ βασιλεὺς εἰσέδου εἰς τὸ ἱλαστήριον. . . εἶδον τότε πᾶς ὁ λαὸς τοῦτον τὸν κάλλιστον οὐρανόν, ᾧ Θεὸς ἐνθρονίζεται, ἔργον δακτύλων Θεοῦ. . . τότε Θεὸς ἐδακτυλοδείκτησεν τὸν κατὰ χάριν υἱὸν τὸν ἀγαπητόν». Ἔτσι κατέλαβε τὸν θρόνον «ὁ Θεοχειροτόνητος». Ἡ ἐκλογή αὐτὴ ἦταν «ἡ ἀνάβασις τῆς ἀρετῆς» (φ. 292)¹⁸.

Ὡς εἰκονογράφηση τῆς ἐξ οὐρανοῦ ἐκλογῆς τοῦ Πατριάρχου Νικολάου τοῦ Γ' ἢ παράσταση τοῦ ἰδίου Πατριάρχου πιστεύω ὅτι μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὠρισμένες μικρογραφίες σὲ ἐκλεκτοὺς κώδικες ποὺ συγκρίνονται ἀπὸ ἄποψη τεχνοτροπίας καὶ χρονολογήσεως μὲ τὸν κώδικα Gr. 394 τοῦ Βατικανοῦ. Ὁ κύριος μελετητὴς του, ὁ J. Martin¹⁹, τὸν χρονολογεῖ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰ. καὶ τὸν παραλληλίζει μὲ τὰ γνωστότερα χειρόγραφα τῆς ἐποχῆς, π.χ. τὸν Paris. Gr. 74, ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐπισημαίνει μιὰ «unmistakable similarity» μὲ τις δύο παραστάσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας (φ. 51', 93' τοῦ Paris. Gr. 74), μὲ τὸ Ψαλτήριον τοῦ Λονδίνου, Brit. Museum Add. 19352 καὶ ἄλλα. Ὁ βατικανὸς κώδικας θεωρεῖται ἐπίτευγμα τῆς δημιουργικῆς γιὰ τὴ βυζαντινὴ μικρογραφία περιόδου. Περιέχει τὴν πιὸ ἐκτεταμένη εἰ-

16. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris, 1977, σ. 232.

17. J. Darrouzès, *Le mouvement des fondations monastiques au XIe s.*, *Travaux et Mémoires* 6 (1967), 163.

18. J. Darrouzès, *Bulletin critique, Revue des Études Byzantines* 22 (1964), 283.

19. J. Martin, *ἔ.ἀ. σσ.* 16, 55, 151 καὶ ἄλλοῦ.

κονογράφηση του Ἰωάννου τῆς Κλίμακος. Σὲ ἴση μοίρα προβάλλει ἀλληγορικές παραστάσεις μὲ προσωποποιήσεις ἀρετῶν ἢ ἄλλων ἰδεῶν σύμφωνα μὲ ἀρχαῖα πρότυπα καὶ παράλληλα ἐπεισόδια ἀπὸ τῆ ζωῆ τῶν ἀσκητῶν τῆς ἐποχῆς του μὲ ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα.

Τὴ χαρισματικὴ ἀνάβαση τοῦ Νικολάου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο διαβλέπω σὲ δύο γνωστότατες μικρογραφίες. Ἡ μία περιέχεται στὸ Ψαλτήριο τοῦ Λονδίνου, Βρετ. Μουσείου Addit. 19352, καὶ ἡ ἄλλη σὲ εἰλητάριο ποῦ ὑπῆρχε ἄλλοτε στὸ ρωσικὸ ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐθεωρεῖτο χαμένο, ἀλλ' ἤδη βρίσκεται στὴν Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν στὸ Λένινγκραντ. Οἱ δύο αὐτὲς σκηνὲς θεωρήθηκαν πολὺ συγγενεῖς καὶ ἐρμηνεύτηκαν σὰν σκηνὲς investiture ἡγουμένου, μοναδικὲς στὸ εἶδος τους²⁰.

Στὴν πρώτη²¹, στὸ Ψαλτήριο τοῦ Λονδίνου φ. 192 (Πίν. 29β), εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς νὰ προκύπτει ἀπὸ τὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ δώσει ράβδο σὲ ἕναν ἄγγελο. Ὁ ἄγγελος πετᾷ καὶ προσφέρει τὴ ράβδο σὲ μοναχό, ποῦ στέκεται κάτω στὸ κέντρο καὶ ἔχει τὴν ἐπιγραφή: «ὁ ἀγιώτατος Πατὴρ ἡμῶν». Ἀριστερά, ὄρθιος ἐπίσης, ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος κινεῖ τὸ χέρι του σὲ σχῆμα ὀμιλίας. Δεξιὰ ἀπὸ τὸν μοναχὸ προσεύχεται ὄρθιος «ὁ ὁσιος Πατὴρ ἡμῶν», σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή. Στὰ πόδια τοῦ «ἀγιωτάτου πατρὸς» γονατίζουν δύο ὀμάδες ἀπὸ τρεῖς μοναχοὺς ἢ καθεμιά: «οἱ μοναχοὶ βάλλοντες μετάνοιαν». Τὸ φ. 191^v (Πίν. 29α), δηλαδὴ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν παραπάνω σκηνή, γεμίζει μιὰ μεγαλογράμματος καὶ χρυσογραμμμένη ὠραία ἐπιγραφή:

«Ἦ Χ(ριστ)ὲ Σ(ᾶ)τερ, ὃ Θ(εο)ῦ Π(ατ)ρ(ὸ)ς Λόγε
 τοῦτόν γ' ὄν εἴλου τῆς ἐμῆς προεστάναι
 μον(ῆ)ς, μάλιστα δεξιὸν ποδηγέτην,
 δεῖξον κράτιστον τῆσδε ποιμν(η)ς ποιμένα
 τῶν σῶν λογικῶν θρεμμάτ(ων) ἐπιστάτην.
 Ἄριστον, ἡδύν, εὐπρόσιτον σὺν λόγῳ
 αἰτῶ μὲν αὐτό(ς) πρὸς δὲ καὶ σὸς οἰκέτης.
 Ὁ Χ(ριστ)ός: Εἶκω λιταῖς σου, φίλε μου, καὶ δὴ μ' ἔχει».

20. Βασικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα: B. V. F a r m a k o v s k i, *Vizantiski Pergamenvyi Rucopisnyi Svitok s Miniaturani*, στὴν *Izvestia Rus. Arch. Inst. v Konstantinopole* 6 (1901), 253 - 359, πίν. 1 - 3. A. G r a b a r, *Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures* στὸ *D.O.P.* 8 (1954), 168 - 171. S. D u f r e n n e, *Deux chefs d'œuvre de la miniature du XIe siècle*, στὰ *C.A.* 17 (1967), 177 - 191. S. D e r N e r s e s s i a n, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age. II*, *Londres, Add. 19352 (Bibliothèque des C.A. No 5) Paris*, 1970. V. L i c h a t c h e v a, *Décoration d'un rouleau liturgique byzantin*, *C.A.* 23 (1974), 127. V. L i c h a t c h e v a, *Искусство книжн, XI век Мокба*, 1976, σ. 77 - 82.

21. D e r N e r s e s s i a n, ἔ.ἄ. σ. 59, εἰκ. 301.

Στὸ φ. 192, πάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση ποὺ περιγράψαμε, συνεχίζεται κατὰ κάποιον τρόπο ἡ ἐπιγραφή: «Ἐρυμα καὶ συνεργὸν ἦν εἰληφε τ(ήν); βακτηριαν στήριγμα παντὶ τῷ βίῳ οὐ τις γὰρ αὐτοῦ δυσμενῆς κατισχύσει»²².

Νομίζω ὅτι ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς ἐξῆς: Ὁ Πρόδρομος παρακαλεῖ τὸν Χριστὸ γιὰ τὸν μοναχὸ τοῦ κέντρου λέγοντας: Σὺ ποῦ ἔχεις ἐκλέξει αὐτὸν ὡς ἡγούμενο τῆς δικῆς μου μονῆς «μάλιστα δεξιὸν ποδηγέτην», ἀπόδειξε αὐτὸν καὶ «ἄξιον ποιμένα τῶν σῶν λογικῶν θρεμμάτων ἐπιστάτην». Καὶ ὁ Χριστὸς ἀπαντᾷ ὅτι εἰσακούει τὶς παρακλήσεις τοῦ φίλου του καὶ ὅτι ἡ βακτηρία ποὺ ἔδωκε στὸν «ἀγιώτατον Πατέρα» θὰ γίνῃ γι' αὐτὸν «ἔρυμα καὶ συνεργός» σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ. Κανένας δυσμενῆς δὲν θὰ ὑπερισχύσῃ.

Ἐδῶ βέβαια προβάλλει ἡ δυσκολία τῆς χρονολογίας: Τὸ Ψαλτήριον τοῦ Λονδίνου χρονολογεῖται στὸ 1066 σύμφωνα μὲ τὸν κολοφῶνα. Ἡ S. Der Nersessian ποὺ μελέτησε ἰδιαίτερα τὸν κώδικα διεπίστωσε διαφορὰ τῆς τεχνολογίας στὴν ἀπόδοση τῶν μικρογραφιῶν στὰ φφ. 189^v - 191, ὅπου εἰκονογραφεῖται ἓνα ἱαμβικὸ ποίημα καὶ στὰ φφ. 191^v καὶ 192, ὅπου ἡ ἐπίκληση καὶ ἡ σκηνὴ τῆς ἐξ οὐρανοῦ προσφορᾶς τῆς ράβδου. Ἐπίσης διακρίνει κενὰ μεταξὺ τῶν φφ. 192 καὶ 193²³. Μήπως πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη προσθήκη; Ἡ πιθανότητα αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ἀπομακρύνῃ κατὰ δέκα ὀκτὼ περίπου χρόνια ἀπὸ τὸ 1066. Τὸ σβήσιμο τοῦ ὀνόματος τῆς μονῆς στὸν δυσανάγνωστο κολοφῶνα (φ. 208), ἡ ἀπάλειψη σχεδὸν τῶν μορφῶν στὸ φ. 207^v, ὅπου διαβάζονται τὰ ἐξῆς: «Ὁ ἀγιώτατος πατὴρ ἡμῶν» καὶ σὲ συνέχεια «Μιχαὴλ ὁ καθηγούμενος καὶ σύγκελος ὁ Στουδίτης»²⁴, δύο διαφορὰ πρόσωπα, νομίζω, μαρτυροῦν νεώτερη ἐπέμβαση στὸν κώδικα.

Ἡ μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο σκηνὴ στὸ εἰλητάριον τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Λένινγκραντ παρουσιάζει κάπως διαφορετικὴ διάταξη (Πίν. 30α). Ἡ ὀλοσέλιδη μικρογραφία διαιρεῖται σὲ τρεῖς ζῶνες. Στὴν πρώτη ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος κατεβάζει τὴ ράβδο στὴ δευτέρη ζώνη, σὲ ὄρθια μορφή μὲ φωτοστέφανο καὶ τὴν ἐπιγραφή «ὁ ἄ(γιος) Πατὴρ». Ἀπέναντι ὁ «Κύρ ἡγούμενος» ὄρθιος μὲ τὰ χέρια σὲ δέηση. Ἡ ράβδος κατευθύνεται σ' αὐτόν. Στὴν τρίτη ζώνη, κάτω, δύο ἀντιμέτωπες ομάδες μοναχῶν γονατίζουν, ὅπως στὸ Ψαλτήριον τοῦ Λονδίνου: «Οἱ μοναχοί»²⁵. Στὴν ὡα τοῦ ἴδιου εἰληταρίου ὁ «κύρ ἡγούμενος» εἰκονίζεται ἀκόμη δύο φορές νὰ προσεύχεται κάτω ἀπὸ τὴν χεῖρα τοῦ Θεοῦ ποὺ τὸν εὐλογεῖ. Ἐπίσης ὑπάρχει δευτέρη

22. Αὐτόθι, σ. 12, εἰκ. 300 - 301.

23. Αὐτόθι, σ. 99 - 100.

24. Αὐτόθι, σ. 13, 62, εἰκ. 325.

25. F a r m a k o v s k i, ἔ.ἀ. εἰκ. 1 - 3, D u f r e n n e, ἔ.ἀ., σ. 190, εἰκ. 18 καὶ L i c h a t c h e v a, ἔ.ἀ. σ. 77 - 80, ὅπου καὶ τρεῖς φωτογραφίες.

ομάδα γονυκλινῶν προσώπων με τὴν ἐπιγραφή «ὁ λαός». (Πίν. 30β). Ὁ πρῶτος στὴν ομάδα αὐτὴ εἶναι ὁ αὐτοκράτορας. Μιὰ μικρογραφία εἰκονίζει τὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ ὅπως γράφει ἡ Lichatcheva²⁶.

Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι εἰκονογραφεῖται κατὰ γράμμα ἡ ἐκλογή τοῦ Νικολάου, ὅπως τὴ διηγεῖται τὸ ἐγκώμιο. «Ὁ βασιλεύς», «πᾶς ὁ λαός» προσεύχονται καὶ ὁ πατριάρχης ἐνθρονίζεται «ἔργον δακτύλων Θεοῦ». Θεοχειροτόνητος, Θεοπρόβλητος, ἀγιώτατος πατήρ, στὴ θαυμαστὴ ἐκλογή τοῦ ὁποῖου πρωτοστάτησε ὁ αὐτοκράτορας, εἶναι μόνο ὁ ἀγιώτατος πατριάρχης Νικόλαος Γ΄ ὁ Γραμματικός. Ποτὲ ἠγούμενος δὲν προσαγορεύεται «ἀγιώτατος», οὔτε ἐδόθη ποτὲ ἠγουμενικὴ ράβδος ἀπὸ τὸν οὐρανό. Δὲν ὑπάρχει παρόμοια παράδοση. Καὶ ἐδῶ θὰ προσθέσω ὅτι ἡ ράβδος ποῦ ἄγγελος προσφέρει στὸν «Παλιὸν Γέροντα», κατὰ τὴν ἐπιγραφή, στὴ μικρογραφία τοῦ φ. 90 τοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Λονδίνου, ἀναφέρεται ἴσως στὸν Ἀαρὼν²⁷. Αὐτὴν τὴ θεία ἐπέμβαση γιὰ τὸν Ἀαρὼν ὑπενθυμίζει τὸ ἐγκώμιο καὶ σ' αὐτὴν ἀνέτρεξε ὁ Ἀλέξιος γιὰ νὰ ζητήσῃ τὴ θεϊκὴ βοήθεια στὴν ἐκλογή, κατὰ τὸ ἐγκώμιο πάντοτε. Ἄλλωστε ὁ Παλαιὸς γέρον στὴ μικρογραφία, ὅπως παρετήρησε ἡ Dufrenne²⁸, δὲν φορεῖ ἔνδυμα μοναχοῦ. Νομίζω ὅτι δὲν διαφέρει ἀπὸ τοὺς προφήτες τοῦ ἴδιου κώδικα.

Πρῶτος ὁ Farmakonski καὶ στὴ συνέχεια ὁ Grabar καὶ ὅσοι ἄλλοι ἀσχολήθηκαν με τὸ θέμα συνέδεσαν τὶς παραπάνω σκηνὲς τῆς θείας ἐπεμβάσεως με τὴ μικρογραφία τοῦ φ. 213 τοῦ Paris. Gr. 74²⁹, ὅπου ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης εἰκονίζεται στὸ τέλος τοῦ Εὐαγγελίου του νὰ προσφέρῃ ράβδον στὸν «κύρ ἠγούμενο». Ἐπάνω ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ κατευθύνει τὶς ἀκτίνες τῆς πρὸς τὸν ἠγούμενο, ποῦ προσεύχεται ὀρθίος³⁰. Κάτω ἐπιγραφή με μεγάλα γράμματα δηλώνει ὅτι τὴν θεόσδοτον ράβδον, σφραγίδα προεδρίας καὶ δυνάμεως κατὰ τῶν ἐχθρῶν, ὁ Χριστέραστος Θεηγόρος δέχεται ὄχι ἀπὸ τὴ Σιών ἀλλὰ ἀπὸ τὸν οὐρανό:

«Οὐκ ἐκ Σιών σοι, Πάτερ, ἀλλ' οὐρανὸθεν
ἦκει κομίζων τὴν θεόσδοτον ράβδον
ὁ Χριστέραστος οὐτοσί Θεηγόρος.
Δέχου τὸ δῶρον σφραγίδα προεδρίας
ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἰσχύος θείας ράβδον.
Ἐχθρῶν δ' ἀπάντων κυριεύων ἐν μέσῳ,
ὡς ὁ προφήτης πνεύματι ψάλλων γράφει:
Τὸν τῶν καλῶν αἴτιον ὕμνει προφρονῶς».

26. Décoration d'un rouleau liturgique, C.A. 23 (1974), 127.

27. Der Nersessian, ἔ.ἀ. εἰκ. 147.

28. Dufrenne, ἔ.ἀ. σ. 187, σημ. 27.

29. Grabar, ἔ.ἀ. σ. 169.

30. H. Omon, Évangiles avec peintures byzantines au XIe s., πίν. 187.

Τὸν ἴδιον ἠγούμενο μέσα στὸν Παράδεισο ἀναγνωρίζει δίκαια ἡ Dufrenne³¹ στὴ μικρογραφία τοῦ φ. 93^v, ὅπου εἰκονίζεται ἡ Δευτέρα Παρουσία, ἡ τόσον ὅμοια μὲ τὶς μικρογραφίες τοῦ Vatic. Gr. 394, ὅπως γράφει ὁ Martin³². Στὸ φ. 61 τοῦ παρισινοῦ κώδικα ὁ Ματθαῖος προσφέρει Εὐαγγέλιο στὸν κύρ ἠγούμενο σὲ μιὰ ὅμοια μὲ τὴν προηγουμένη μικρογραφία καὶ στὸ φ. 101^v ὁ Μάρκος προσφέρει ὠμοφόριο³³. Ἄς προσθέσω ὅτι στὸ φ. 215 τοῦ παρισινοῦ αὐτοῦ χειρογράφου ἀναγράφεται μὲ ὠραία κεφαλαῖα γράμματα, ὅπως στὸ Ψαλτήριο τοῦ Λονδίνου, καὶ κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «Εἰς τὸν Βασιλέα», ποίημα ποῦ εἶναι ὕμνος καὶ εὐχὴ συγχρόνως³⁴. Στὸ φ. 62 ἄλλο ποίημα εἰς τὸν Εὐαγγελιστὴν Ματθαῖον. Μεταξὺ ἄλλων λέγεται ὅτι ἡ «Θεῖα Βίβλος» ἀφιερώνεται σ' αὐτὸν ποῦ ὁ «πρῶτος ποιμὴν καὶ μέγας... ταύτης κατεστήσατο τῆς τοῦ Προδρόμου σεπτῆς ἀληθῶς ἀγέλης πρωτοστάτην. . . ὡς ἐν πόαις τρέφειν σε τοὺς ὑπηκόους». Ἀκόμη στὸ φ. 102 ποίημα σὲ μορφή διαλόγου μεταξὺ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Μάρκου, ποῦ θυμίζει πάλι τὸ Ψαλτήριο τοῦ Λονδίνου. Ὁ Μάρκος ζητεῖ ἀπὸ τὸν Χριστὸ «ψυχικὴν σωτηρίαν» γι' αὐτὸν ποῦ διηύθυνε εὐαγῶς «σύστημα σεμνόν» καὶ ὁ Χριστὸς ἀπαντᾷ: «Οὐκ ἀστοχῆσει, Μάρκε, τῶν ἡτημένων»³⁵.

Ἡ φυσιογνωμία τοῦ ἠγούμενου στὸ παρισινὸ χειρόγραφο εἶναι ὅμοια μὲ τοῦ ἠγούμενου τοῦ ρωσικοῦ εἰληταρίου: ὑψηλός, εὐθυτενὴς ἄνδρας μὲ χαμηλὸ μέτωπο, μεγάλη μύτη, διχαλωτὴ γενειάδα, ἀνατολίτικη μορφή γενικά.

Στὸν ἴδιο κύκλο χειρογράφων ἀνήκει καὶ ὁ κώδικας τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, Paris. Gr. 533, ὅπου περιέχεται σκηνὴ διδασκαλίας στὸ φ. 3^v, παράλληλη μὲ παρόμοιες σκηνές σὲ συγγενῆ χειρόγραφα, ὅπως π.χ. στὸ φ. 132 τοῦ Vat. Gr. 394³⁶. Στὸ κέντρο εἰκονίζεται ἐνθρονος ἀρχιερέας κάτω ἀπὸ κουβούκλιο. Στὰ δύο ἄκρα μοναχοὶ καὶ κάτω τὸ ἀκόλουθο ἐπίγραμμα: «Πάλαι σε δῶρον ἐκ Θε(ε)οῦ, Θεηγόρε, | πλουτοῦντ(ε)ς ἐν γῆ σῶν μετείχομ(εν) λόγω(ν) | καὶ νῦν σὲ πλουτήσειεν αὐθις προστάτ(η)ν | Ἐκλιπαροῦμ(εν) πάντ(ε)ς οἱ συνηγμ(έ)νοι. | Ὁ τοῦσδε τοὺς σοὺς ἐν βίβλω χρυσοῦς λόγους | Ἄριστε Νικόλαε, ἐνθεῖς ἐνθῆως»³⁷.

31. Τὸ κείμενο στὴν Dufrenne, ἔ.ἀ. σ. 190.

32. Βλ. ἀνωτ. σημ. 19.

33. O m o n t, ἔ.ἀ. πίν. 56, 91. Ἡ προσφορὰ ἄνωθεν Εὐαγγελίου καὶ ἀρχιερατικοῦ ὠμοφορίου, θυμίζει τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου Νικολάου ποῦ δέχεται προφητικὰ τὸ Εὐαγγέλιο ἀπὸ τὸν Χριστὸ καὶ τὸ ὠμοφόριο ἀπὸ τὴ Θεοτόκο, ὅπως π.χ. στὴν ψηφιδωτὴ εἰκόνα τῆς Πάτμου στὸ Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ' τ. Α' (1959), 127 - 134.

34. Τὸν κ. Charles Astruc, διευθυντὴ τοῦ τμήματος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισίου, εὐχαριστῶ πολὺ γιὰ τὴν ἀποστολὴ μεταγραφῆς τοῦ ποιήματος αὐτοῦ.

35. Τὰ κείμενα τῶν φφ. 62 καὶ 102 γνωρίζω μόνον ἀπὸ φωτογραφίες.

36. M a r t i n, ἔ.ἀ. πίν. 41, εἰκ. 123.

37. G. G a l a v a r i s, *The illustration of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus*, Princeton, 1969 (*Studies in Manuscript Illumination*, 6), σ. 238, εἰκ. 234.

Ἐδῶ ὁ «Θεηγόρος» Νικόλαος, ἤδη ἀρχιερέας, περιστοιχίζεται ἀπὸ μοναχοὺς ποὺ ἐκφράζουν εὐγνωμοσύνη γιατί εὐτύχησαν νὰ μετέχουν τῆς διδασκαλίας του. Τὸν Νικόλαον αὐτόν, ποὺ ὁ Bordier³⁸ θεωρεῖ ἄγνωστο πρόσωπο καὶ κτήτορα πιθανὸν τοῦ κώδικα, συνδέω καὶ πάλιν μὲ τὸν Πατριάρχη Νικόλαο Γ' τὸν Γραμματικό.

Ὁ Grabar τονίζει τὴν ἀπόλυτη συγγένεια τῶν κωδίκων αὐτῆς τῆς τεχντροπίας καὶ δέχεται ὅτι γράφτηκαν στὴν ἴδια μονὴ τοῦ Προδρόμου, μᾶλλον στὴ μονὴ τοῦ Στουδίου παρὰ σὲ ὅποια ἄλλη μονὴ τοῦ Προδρόμου, τὴ μονὴ τῆς Πέτρας ποὺ εἶχε προτείνει ὁ Farmakowski γιὰ τὸ εἰλητάριο τοῦ Λένινγκραντ ἢ ἄλλη. Καὶ τοῦτο γιατί ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἢ μονὴ τοῦ Στουδίου βρισκόταν στὸ ὕψος τῆς δυνάμεώς της στοὺς ἐκκλησιαστικούς κύκλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως³⁹. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀκολουθοῦν καὶ οἱ νεώτερες μελέτες ἂν καὶ ἡ μονὴ δὲν ἀναγράφεται σὲ κανένα κολοφῶνα αὐτῶν τῶν κωδίκων.

Ἄλλ' ὁ Θεοπρόβλητος Νικόλαος, ποὺ μὲ τὴ συμπαράσταση τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀ' Κομνηνοῦ κυριάρχησε εἴκοσι ἐπτὰ χρόνια στὴν ἐκκλησία, ὑπολογίζεται σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, ὡς κύριος τῶν ψυχῶν ὄλων τῶν ὀρθοδόξων, ὅπως ὁ αὐτοκράτορας «ἄρχει τῶν ἀνθρωπίνων σωμάτων». Ὁ Grabar⁴⁰ ἀναφέρει στίχους τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδα ἀφιερωμένους σὲ παράσταση τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ πατριάρχη καὶ στοὺς ἴδιους ἐπανέρχεται καὶ ἡ Der Nersessian⁴¹ γιατί οἱ στίχοι αὐτοὶ ἐκφράζουν πραγματικὰ τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τῶν δύο αὐτῶν ἐκλεκτῶν τοῦ Θεοῦ.

«Εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ Πατριάρχου:

Οἱ προκριθέντες τῆ σοφῆ Θεοῦ κρίσει
 ἄρχοντες ἡμῶν καὶ γραφεῖς τιμητέοι.
 Ὁ μὲν γὰρ ἄρχει σωμάτων ἀνθρωπίνων
 ψυχῶν δὲ ποιμὴν οὗτος ἐκλεγμένος
 ἄνωθεν ἄμφω, τὸ κρατεῖν εἰληφότι»⁴².

Τὰ μοναστήρια ἔχουν ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο⁴³. Γιὰ κάθε ἐκφραση τῆς ζωῆς τους οἱ μοναχοὶ ζητοῦν τὴ γνώμη τοῦ Πατριάρχη καὶ ἐκτὸς τῶν ἄλλων, εἶναι πολὺ γνωστὲς οἱ ἔμμετρος ὁδηγίες τοῦ Νικολάου

38. H. Bordier, Description des peintures et autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1889, σ. 141.

39. Grabar, ἔ.ἀ. σ. 169.

40. Iconoclasme, σ. 166, σημ. 1.

41. Ἐ.ἀ. σ. 87.

42. P. G., τ. 120, σ. 1183.

43. J. Darrouzès, Recherches sur les officia de l'église byzantine, 1970, σ. 129. Σὲ ὠρισμένα ἔγγραφα ὁ Νικόλαος ὑπογράφει "Νικόλαος μοναχὸς ὁ Γραμματικὸς ὁ ἐν τῷ Λοφαδίῳ, Θεοπρόβλητος ἀρχιερεὺς" ὅπως π.χ. στὸ χφ. Paris. Gr. 532.

πρὸς τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὄρους⁴⁴. Τὸ Λοφάδιο λοιπόν, ἡ μονὴ τοῦ Πατριάρχου, «ὁ λόφος τῶν λόφων», κατὰ τὸ ἐγκώμιο τοῦ Μουζάλωνα δὲν θὰ κρατοῦσε οὐδέτερη στάση στὴ διαμόρφωση τοῦ νέου πνεύματος τῆς εἰκονογραφίας.

Ἡ μονὴ αὐτὴ τοποθετεῖται ἀπὸ νεώτερους μελετητὲς⁴⁵ στὸν Ἱερὸν, δηλαδὴ στὴν ἀσιατικὴ ἀκτὴ τοῦ Βοσπόρου, στὴν εἴσοδο τοῦ Εὐξείνου, θέση ἱερὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ἡ Ἄκρα Διὸς. Ἐκεῖ ὑπῆρχαν πάντοτε ἱερά, ὅπου προσεύχονταν οἱ ναυτικοὶ γιὰ τὸ καλὸ ταξίδι τῶν πλοίων. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἀνήγειρε «ναὸν τῷ ἀρχαγγέλῳ ἱεροπρεπῆ τε διαφερόντως. . . Μωκάδιον ὄνομα τοῦ χώρου ἐγγύς, ὃ καὶ νῦν Ἱερὸν ὀνομάζεται»⁴⁶.

Στὴν ἴδια θέση τοποθετεῖται «παλαιὰ ἐν τῷ ὄρει μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου, τοῦ ἐν τῷ Μοναχείῳ», ὅπως περιγράφεται σὲ Ὑποτύπωση γραμμένη ἀπὸ τὸν μοναχὸ Ἰωάννη τὸν 12ο αἰ.⁴⁷ «Ἄκρα τις ὑπερανέχει τῆς γῆς καὶ τι μὲν τῶν ἐξ αὐτῆς Ἄκρα Διὸς ὀνομάζεται, τὸ δὲ Ἱερὸν». Ἀκολουθεῖ περιγραφή τοῦ τοπίου. Ἐξιστορεῖται ἡ προηγούμενη αἴγλη τῆς μονῆς καὶ ἡ παρακμὴ τῆς ἐξ αἰτίας τῶν χαριστηκαρίων. Αὐτὴ ἡ μονὴ ἄλλοτε ἦταν μεγάλη, περιφανὴς καὶ περίβλεπτος καὶ εἶχε «ὡς ἑκατὸν ἑβδομήκοντα μοναχῶν, ὡς ἀκριβῶς παρὰ τῶν εἰδῶτων ἐμάθομεν. . . ἀφ' ὧν ἐξῆλθον πατριάρχαι δύο κατὰ καιροὺς διαφόρους, Μηνᾶς καὶ Εὐτύχιος· καὶ ἕτεροι οὐκ ὀλίγοι φωστῆρες. . . Ἐπὶ γὰρ Λέοντος τοῦ μεγάλου βασιλέως, τοῦ πενθεροῦ Ζήνωνος καὶ Ἀναστασίου ἀνηγέρθη ἡ τοιαύτη μονή. . .»⁴⁸.

Ἡ μονὴ ἀνανεώνεται ἀπὸ τὸν μοναχὸ Ἰωάννη καὶ τώρα ἔχει πολλὰ κελλία καὶ καλύτερα βιβλία καὶ ἱερά σκευὴ καὶ εἰκόνες καὶ ἅγια πέπλα καὶ ἀκίνητα καὶ ὄλα γράφονται στὸ βρέβιον. Στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. περίπου, ὅταν συμπληρώνεται ἡ Ὑποτύπωση, εἶναι ἤδη δωρητὲς τῆς μονῆς πρόσωπα ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια καὶ ἄρχοντες⁴⁹. Τότε γράφεται νέο τυπικὸ, ὅπου ἐκτὸς τῶν ἄλλων, οἱ μοναχοὶ ὑποχρεώνονται νὰ «φυλάσσουν ἀκριβῶς. . . μόνην τὴν ἀναφορὰν τοῦ κατὰ καιροὺς πατριάρχου καὶ τὴν σφραγίδα τοῦ ἡγουμένου καθὼς καὶ τὸ παρὰ τοῦ ἀοιδίμου καὶ ἁγίου πατριάρχου κυροῦ Νικολάου ὑπόμνημα τῆς ἐλευθερίας ἡμῶν περιέχει»⁵⁰. Ὁ πατριάρχης Νικόλαος ὅπως καὶ ὁ Νικηφόρος Βοτανιάτης ἀναφέρονται ἀνάμεσα στοὺς «κεκοιμημένους» ποὺ ἡ μονὴ τιμοῦσε τὴ μνήμη. Ἡ ἐν τῷ Μοναχείῳ αὐτῇ

44. V. Grumel, *Les registres des Patriarches*, τ. I, III, σ. 59 - 60.

45. J. Guillard, *Constantin Chrysomallos, Travaux et Mémoires* 5 (1973), 314.

46. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, I, 9. ἐκδ. Βόννης, III, σ. 201.

47. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Noctes Petropolitanae*, St Petersburg, 1913, σσ. 1 - 88 (Ἀνατύπωση).

48. Αὐτόθι, σσ. 8, 51.

49. Αὐτόθι, σ. 62 - 63.

50. Αὐτόθι, σ. 51.

μονή τοῦ Προδρόμου εἶχε διάφορα ὀνόματα: Χασμάδιον, Χαμάδιον, Μονή Φοβεροῦ, Μαχάδιον⁵¹. Τὸ τελευταῖον ὄνομα θυμίζει τὴ μονή τοῦ Ἀρχαγγέλου στὸ Μωκάδιο, κτίσμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, στὴν ἴδια θέση⁵². Μονή Ἀρχαγγέλου ποὺ μετονομάστηκε Προδρόμου, τοῦ Λόφου καὶ τοῦ Θεοπροβλήτου συναντᾶται σὲ κολοφώνα τοῦ κώδικα τοῦ Βατικανοῦ ἀρ. 582, φ. 147⁵³:

«Ἡ βίβλος αὕτη πέφηκε
μονῆς τῆς Ἀρχαγγέλου
καὶ πάλιν μετονόμασαι
μονή τῆς τοῦ Προδρόμου
τοῦ Λόφου κλήσιν ἔχουσα
καὶ τοῦ Θεοπροβλήτου».

Στὴ συνέχεια μὲ νεώτερα γράμματα: «Οἱ τῆς τὸ παρὸν βιβλίον ὑστερίσοι τὴν μονὴν τοῦ κύρ Νικολάου, ἔτι δὲ ἐν ταυτ(ῶ) καὶ τοῦ δράκοντος, νὰ ἔχη τὸν ἀρχηστράτιγον ἀντίδηκον τῶν δρακοντινῶν, ἔτι δὲ καὶ τοῦ τιμίου Προδρόμου, τῆς ποτὲ μὲν τοῦ Λόφου ὀνομαζομένης, τὸ νῆν δὲ καλουμένης τοῦ κύρ Νικολάου». Φαίνεται ὅτι τὸ ὄνομα Λοφάδιο, ἢ μονή τοῦ Λόφου, ἢ μονή κύρ Νικολάου ἐπεκράτησε γιὰ ἕνα χρονικὸ διάστημα σὲ μεγάλη μονή τοῦ Προδρόμου ποὺ εἶχε ἀλλάξει τόσα ὀνόματα καὶ ἀνῆκε στὸ συγκρότημα μονῶν τὸ «Μοναχεῖο», ὄνομα ποὺ μετὰ τὴν Ἀλωση μεταφράστηκε μὲ τὴν ἔκφραση Μαναστήρ Ντερὲ, κοντὰ στὸ Μαναστήρ Λιμάνι⁵⁴. Ὅπως εἶδαμε, ὁ Νικόλαος ἐγκατέστησε τὸ ἡσυχαστήριό του σὲ ἕνα λόφο, πλησίον στὸ κέντρο ὅπου εἶχε σπουδάσει, δηλαδὴ στὴ σχολή τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ Ἅγιος Πέτρος συναντᾶται καὶ πάλι στὴν ὑποτύπωση τὸν 12ο πλὴον αἰ., ἀλλ' ὡς «Προάστειον τῆς μονῆς, ὁ Ἅγιος Πέτρος λέγεται καὶ Χαλκεῖον ἐπονομάζεται, ἐγχωρίως δὲ Παντεῖχιον καλεῖται»⁵⁵. Ἐδῶ διαμένουν οἱ νέοι καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἔρχονται στὴ μονή παρὰ γιὰ λόγους ὑπηρεσίας. Στὴ μονή θὰ ἐγκατασταθοῦν μόνον ὅταν μεγαλώσουν καὶ «γέ-

51. Αὐτόθι, σ. 8.

52. Βλ. σημ. 46.

53. R. Devresse, *Codices Vaticani Graeci*, II, σ. 509, ὅπου σημειώνεται ὅτι τίποτα δὲν εἶναι γνωστὸ γιὰ τὴ μονή αὕτη.

54. O. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byantins*, Paris, 1975, σ. 7, συνδέει τὴ μονή Προδρόμου τῆς ὑποτύπωσης στὴ θέση αὕτη μὲ μονή τοῦ Φοβεροῦ, ἐνῶ θεωρεῖ ὡς ἄλλη μονή τοῦ «Κύρ Νικολάου κατὰ τὸ "Ἱερὸν" (σ. 10), τὴ μονή ποὺ ἀναφέρει ὁ Gouillard (ἔ.ἀ. σημ. 45). Στὸ προηγούμενο σύγγραμμά του, *Les églises et les monastères III*, Paris, 1969, 2α ἐκδ., σ. 418 - 419 ὁ Janin ταυτίζει τὴ μονή Λοφάδιου καὶ τὴ μονή τοῦ κύρ Νικολάου καὶ τὴν τοποθετεῖ πλησίον τῆς Πύλης τοῦ Ρωμανοῦ. Ἐκεῖ ἔζησε καὶ ἐτάφη ὁ Νικόλαος ὁ Γ', γράφει.

55. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἔ.ἀ. σ. 77.

νειον φέρωσι». Είναι και αυτό ένα άλλο στοιχείο που συνδέει τη μονή της Ὑποτύπωσης με τη μονή τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Νικολάου Μουζάλωνα.

Ἄν ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στή μονή τῆς Πέτρας καί στή μονή τοῦ Λόφου, τὸ Λοφάδιο, λέξη ἐκζεζητημένη που ἀποδίδει παρόμοια ἔννοια, εἶναι ἓνα πρόβλημα που περιμένει ἀπάντηση με νεώτερη ἔρευνα. Διαπιστώσαμε ἀρκετὰ σημεῖα ὅπου οἱ δύο μονές συναντῶνται.

ANNA ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

R É S U M É

PORTRAITS DE NICOLAS III GRAMMATICOS DANS CERTAINES MINIATURES

(PL. 27 - 30)

Parmi les nombreuses miniatures qui illustrent le texte de Jean Climacus dans le manuscrit bien connu Vaticanus Gr. 394, nous avons signalé certaines scènes que l'on peut rattacher au patriarche Nicolas III Grammaticos (1084-1111).

La première scène (Pl. 27a-b) représente un moine quittant le monde pour monter les trente marches de l'escalier des vertus. A la f. 17 (Pl. 28a) le moine se dirige vers le monastère de Lophadion, comme nous l'apprend la légende dans la marge. Dans les scènes d'après, le même moine poursuit son destin et arrive à monter plusieurs marches de l'escalier. A la f. 78 (Pl. 28b), on voit saint Jean Climacus assis au centre. Il s'adresse à deux moines debout à sa droite et, montrant un moine qui se trouve de l'autre côté, il dit "Celui-ci est le prudent moine Nicolas qui a gagné pour toujours l'insensibilité parfaite". Cette phrase est écrite dans la marge supérieure, tandis qu'une autre légende à droite ajoute: "Ὁ μοναχὸς Νικόλαος ὁ ἐν τῷ Λοφαδίῳ. Sur la miniature de la feuille 153 le même moine a atteint le sommet de l'escalier. A droite saint Jean dit: "Qui a vaincu le corps a vaincu la nature et qui a vaincu la nature est arrivé au-dessus de la nature".

Or, nous savons que Νικόλαος ὁ ἐν τῷ Λοφαδίῳ est le patriarche Nicolas III Grammaticos; il fut un grand théoricien de la vie monastique et a

souvent signé comme moine pendant les vingt-sept années où il a occupé le trône patriarcal de Constantinople. Il est bien probable que le Vatic. Gr. 394 a été écrit dans ce monastère du Prodrôme.

Nicolas est aussi appelé Θεοπρόβλητος, Θεοχειροτόνητος, Θεοῦ προβληθείς parce que son élection sur le trône patriarcal a été le fait de l'intervention divine. C'est Alexis Comnène qui, pour cette élection, a recouru au tirage au sort, des billers ayant été posés sur l'autel. L'éloge inédit de Nicolas par le rhéteur Mouzalon décrit cette élection miraculeuse à laquelle assistait Alexis qui prit lui-même le billet portant le nom de Nicolas, tandis que le peuple priaît.

Dieu a désigné du doigt ἔδακτυλοδείκτησεν le fils qui a reçu sa grâce. Cette élection a été la gratification de la vertu (f. 292).

Je pense que deux miniatures bien connues qui se trouvent, l'une dans le rouleau liturgique de l'Académie de Léningrad (Pl. 30a-b) et l'autre dans le Psautier de Londres, Brit. Mus. Addit. 19352 ff. 191 - 192 (Pl. 29a-b), miniatures qu'on a autrefois interprétées comme représentant des investitures d'higoumène, uniques en leur genre, illustrent l'élection de Nicolas III de la main même de Dieu, en présence du Prodrôme. L'higoumène qui reçoit le bâton de la main du Christ est nommé ὁ ἁγιώτατος πατήρ ἡμῶν. Jamais un higoumène n'a le titre d'ἁγιώτατος, épithète réservée au patriarche et on ne retrouve pas ailleurs de scène d'investiture d'higoumène.

Par la suite, parmi les miniatures du Paris. Gr. 74, qu'on a souvent mentionnées comme très proches des manuscrits cités ci-dessus, on retrouve trois miniatures avec un higoumène qui reçoit les attributs d'un hiérarque. L'évangéliste Jean, dans une miniature de la f. 213, à la fin de son évangile, offre un bâton au κύρ ἡγούμενος, sous la main de Dieu dont les rayons sont dirigés vers l'higoumène. Une épigramme au-dessous de la miniature s'adresse à ce Père pour dire que le Θεόσδοτος bâton ne vient pas de Sion mais du ciel. A la f. 61, Matthieu offre un Évangile au même κύρ ἡγούμενος et une épigramme à la f. 62 nous apprend qu'il s'agit d'un higoumène du couvent du Prodrôme. A la f. 101 Marc offre un homophorion et on peut lire une autre épigramme sous forme de dialogue, f. 102. Il s'agit probablement de l'élection pleine de grâce de Nicolas III.

Le Paris. Gr. 533 appartient à la même famille de manuscrits. La f. 3 nous montre une scène d'enseignement: un hiérarque est assis au centre. De deux côtés, deux groupes de moines. Au-dessous, une épigramme adressée à Nicolas auquel les moines expriment leur reconnaissance pour avoir eu la chance d'être ses disciples.

A. Grabar a signalé la grande parenté de tous ces manuscrits datant de la fin du 11e s. Ils ont tous été écrits dans un monastère du Prodomé, le monastère de Stoudion ou celui de Pétra. C'est ce dernier qui a été proposé par Farmakowski pour le rouleau de Léningrad. A. Grabar préfère Stoudion et cette opinion est suivie dans les études plus récentes, quoique le monastère de Stoudion ne soit mentionné dans aucun colophon de ces manuscrits.

La mention du monastère de Lophadion dans le Vatic. Gr. 394 nous oblige à accepter qu'au moins un manuscrit dépend de ce monastère qui était alors le centre de la puissance ecclésiastique exprimée par Nicolas III. Comme le souligne le père Darrouzès, ce dernier avait droit de regard sur tout monastère.

Dans les recherches les plus récentes le monastère de Lophadion est situé à Hiéron, c'est-à-dire sur la rive asiatique du Bosphore. Nous rattachons ce couvent à un grand couvent du Prodomé, τὸ ἐν τῷ Μοναχίῳ, qui est décrit dans une hypotypôsis du 12e s. Un problème reste encore sans réponse le grand monastère de Pétra a-t-il un rapport avec Lophadion, deux noms qui ont à peu près le même sens? Nous avons déjà remarqué certains points communs aux deux couvents.

A. MARAVA-CHATZINICOLAOU

Τοῦ γράβου λαι τῶν γράβου οἰδία ται ἀνιθρ αλε φῆ α κ η π

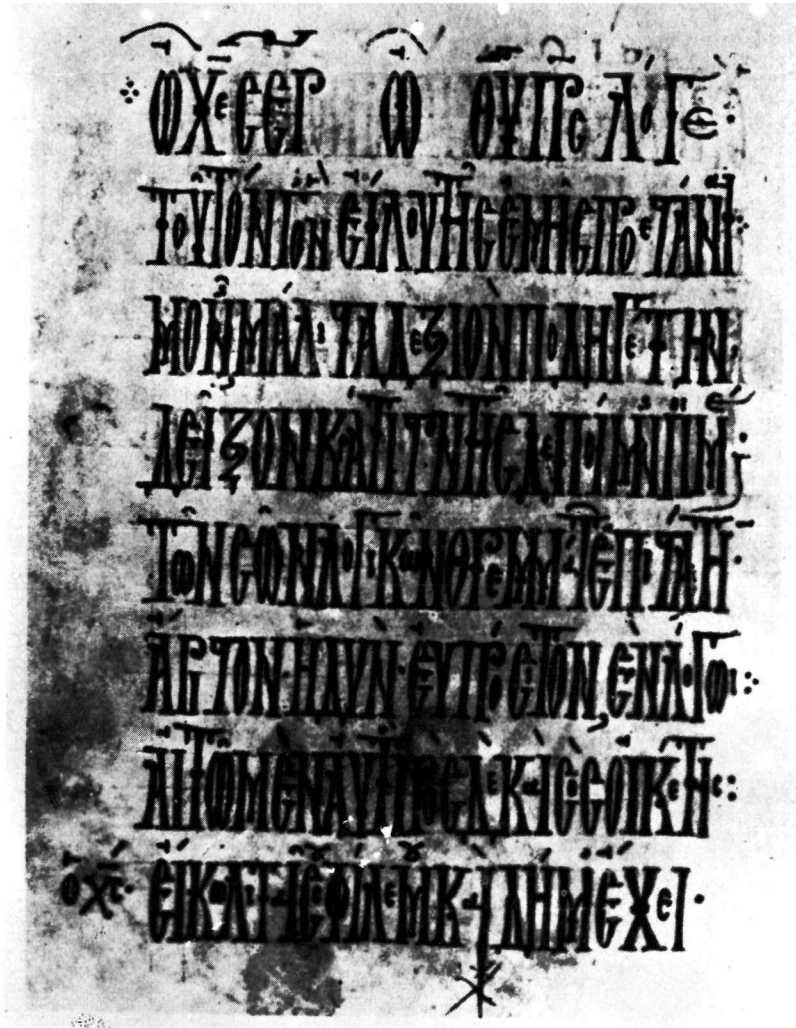

τὸ γὰρ ἐξενεπίαις ἀνδρῶν ἀνιθρ αλε φῆ α κ η π
 ἀνδρῶν ἀνιθρ αλε φῆ α κ η π
 ἀνδρῶν ἀνιθρ αλε φῆ α κ η π

α. Vaticanus Gr. 394, φ. 7. β. Vaticanus Gr. 394, φ. 14v.

α. Vaticanus Gr. 394, φ. 17v. β. Vaticanus Gr. 394, φ. 78v.

α. Λονδίνο, Βρετανικού Μουσείου κώδ. Add. 52, φ. 191v. β. Λονδίνο, Βρετανικού Μουσείου κώδ. Addit. 19352, φ. 192.

α. Λένινγκραντ, 'Ακαδημία τῶν Ἐπιστημῶν, κῶδ. Ι. β. Λένινγκραντ, 'Ακαδημία τῶν Ἐπιστημῶν, κῶδ. Ι.